

L'ENSENYAMENT DEL CASTELLÀ A CATALUNYA A TRAVÉS DE LA PREMSA: ELS ARTICLES PEDAGÒGICS DEL MESTRE GIRONÍ SALVADOR GENÍS I BECH (1841-1919)

EMMA GALLARDO RICHARDS
Universitat Autònoma de Barcelona
emma.gallardo@uab.cat
ORCID: 0000-0002-3440-0980

RESUM

L'ensenyament del castellà a les regions de l'estat on no es tenia el castellà com a llengua nativa va esdevenir una de les qüestions que va marcar les reivindicacions del magisteri català durant el segle XIX i part del XX, ja que segons la legislació vigent es pretenia escolaritzar a l'alumnat en un idioma oficial del qual no en tenien coneixements. A partir de tres sèries d'articles que es van publicar a la premsa durant les primeres dècades del segle XX, titulats «Llengua y ensenyansa» (1903), «La llengua docent a les escoles de Catalunya» (1917) i «El plet lingüístic a les nostres escoles» (1918), s'aprofundirà en la visió del mestre gironí Salvador Genís sobre el paper que havien de tenir el català i el castellà en el sistema escolar de Catalunya i la seva proposta per facilitar l'ensenyament de la darrera llengua.

PARAULES CLAU: ensenyament del castellà, ensenyament del català, Catalunya, segle XIX, segle XX, premsa.

THE TEACHING OF SPANISH IN CATALONIA THROUGH THE PRESS: THE PEDAGOGICAL ARTICLES BY SALVADOR GENÍS I BECH (1841-1919), A TEACHER FROM GIRONA

ABSTRACT

The teaching of Spanish in regions of the Spanish State where this language was not the native one became an issue that marked the demands of teachers from Catalonia during the 19th and the beginning of the 20th century. According to the legislation, the aim was to provide schooling in the official language, Spanish, of which students had no knowledge. Taking into consideration three series of articles that were published in the press in the first decades of the 20th century, entitled "Llengua y ensenyansa" (1903), "La llengua docent a les escoles de Catalunya" (1917) and "El plet lingüístic a les nostres escoles" (1918), light will be shed on Salvador Genís' approach to the role of Catalan and Spanish in the schools of Catalonia, as well as his proposal to ease the teaching of the latter.

KEYWORDS: teaching of Spanish, teaching of Catalan, Catalonia, 19th century, 20th century, press.

1. INTRODUCCIÓ¹

El segle XIX va suposar un avenç cabdal per a la configuració i la expansió de la premsa, tant la destinada a un públic general com la que es restringia a cercles determinats i que, per tant, es pot considerar especialitzada. Certs sectors, com és el cas del del magisteri, van fer ús de les publicacions periòdiques —tant d'abast general com específic en pedagogia— com a vehicle per intercanviar idees i opinions, per difondre les seves reivindicacions i la denúncia de la situació en la que es trobaven les escoles, per exposar novetats metodològiques o per fer veure les modificacions en la legislació educativa, entre d'altres qüestions (Checa 2002, Hernández 2013, Ezpeleta 2015 i 2018, García Folgado 2020 i 2021). En el cas de Catalunya, a aquests temes se'n va afegir un de particular: l'esment a l'embrollada realitat lingüística viscuda a les aules, marcada per la utilització del castellà —idioma majorment desconegut pels alumnes catalans en aquell moment— com a llengua vehicular i bàsica de l'ensenyament, i la proposta de solucions per tal d'intentar facilitar el seu aprenentatge a través del català.

L'objectiu de les següents pàgines és aprofundir en el reflex en la premsa dels plantejaments sobre com s'havia de dur a terme l'ensenyament del castellà a Catalunya a finals del segle XIX i a les primeries del XX per mitjà dels articles d'un mestre gironí, Salvador Genís i Bech (1841-1919). Aquesta qüestió és especialment significativa en el període esmentat perquè la llengua castellana no era la pròpia dels catalans i perquè estava imposada legislativament. Amb la finalitat d'analitzar la visió d'aquest docent, s'han seleccionat tres de les seves sèries d'articles en català que tracten sobre aquest tema, que porten per títol «Llengua y ensenyansa» (1903), «La llengua docent a les escoles de Catalunya» (1917) i «El plet lingüístic a les nostres escoles» (1918). Així, es dibuixarà la panoràmica del context lingüístic i educatiu a Catalunya al segle XIX i principis del XX (§ 2), s'aportaran dades biogràfiques de Salvador Genís (§ 3), es proporcionaran les principals característiques de la seva producció periodística (§ 4) i, finalment, s'exposarà la perspectiva que pren a les sèries d'articles esmentades sobre quin paper havien de tenir el català i el castellà a les escoles catalanes (§ 5).

2. L'ENSENYAMENT DEL CATALÀ I DEL CASTELLÀ A CATALUNYA AL SEGLE XIX

Al segle XIX es van establir les bases del sistema educatiu contemporani en el marc del projecte liberal. L'ensenyament va ser objecte d'un procés

¹ Aquesta investigació s'ha pogut desenvolupar gràcies a l'ajut concedit al projecte «Historia interna del *Diccionario de la lengua castellana* de la Real Academia Española en el siglo XIX (1869-1899)» (PGC2018-094768-B-I00) i al recolzament del Comissionat per Universitats i Recerca de la Generalitat de Catalunya (SGR2017-1251). Tanmateix, s'ha rebut el suport de la Secretaria d'Universitats i Recerca de la Generalitat de Catalunya i del Fons Social Europeu en el marc d'un ajut per a la formació d'investigadors novells (FI-DGR 2019).

d'institucionalització i de democratització que en va possibilitar la regulació i l'extensió a classes socials que hi havien romàs alienes. A la Constitució de Cadis de 1812, que recollia, al títol novè, articles que propugnaven la reducció de l'analfabetisme entre els ciutadans, li seguiren diferents lleis i plans que es proposaven regular els diversos nivells d'ensenyança, tot i que tenien una naturalesa caduca, ja que canviaven segons qui entrava al poder (Real 2012). No va ser fins l'any 1857, amb la promulgació de la llei Moyano, quan s'aconseguí certa fixesa en aquest àmbit. En paraules de Delgado, «confirió a la enseñanza, en sus distintos niveles, estabilidad, claridad jurídica y administrativa, a la vez que uniformidad» (Delgado 1994: 18).

Aquesta *uniformitat*, vinculada a un afany centralitzador, també va repercutir en la llengua en la que s'havia de dur a terme l'ensenyament. Així, malgrat que aquesta llei no expressava la prohibició de l'ús del català, s'indicava que el sistema educatiu havia de ser igual a tot l'estat. Per tant, no hi ha cap dubte que havia d'emprar-se el castellà (Monés 1984, Pujol 1998, Canales i Romero 2018). De fet, no era la primera vegada que es tractava la qüestió de la llengua; s'ha de recordar que en la reial cèdula d'Aranjuez de 1768 Carles III ja havia disposat l'ensenyament del castellà a les escoles, encara que en aquest cas s'enfocava cap a la relegació del llatí. Arran d'aquest mandat, que va ser possible per la expulsió dels jesuïtes, els quals havien controlat l'ensenyament fins aleshores, la producció gramatical del castellà amb finalitats didàctiques per a l'estudi de la llengua materna va incrementar-se notablement (Martínez Marín 1999, García Folgado 2011 i 2013).

Aquesta castellanització, però, no havia resultat efectiva a Catalunya, atès l'escàs coneixement d'aquest idioma no només pels mestres (Monés 1984: 72), sinó també per una part significativa de la societat. Cal no oblidar que fins al segle XIX, només entenia i emprava el castellà un percentatge reduït de catalans (Anguera 1997, Rafanell 1999, Marfany 2001, Bernat 2018). De fet, va ser durant la segona meitat d'aquesta centúria quan va començar a difondre's entre la població en un procés que Pueyo (1996) anomena *facilitació*² i en el que l'escolarització, atès l'increment d'alumnes potencials, va exercir una funció imprescindible.

Amb tot, les escoles vuitcentistes catalanes es trobaven amb el següent contrast que obstaculitzava el desenvolupament de totes les classes: per una banda, la legislació establia l'ensenyament *en i del* castellà i, per altra, els alumnes tenien pocs coneixements de la llengua nacional, motiu pel qual també es veien perjudicades les altres matèries que cursaven. Les paraules de Schmid són una

² «En condiciones óptimas para una rápida resolución del conflicto lingüístico que implique la substitución de la lengua reactiva, es absolutamente imprescindible que —de forma simultánea a la ejercitación de las presiones— la dinámica social, las estructuras de Estado y la ejercitación de poder proporcionen las condiciones necesarias para un *proceso* (que esdevindrà necessàriament un *estat*) que propongo denominar de *facilitación* (del conocimiento y el uso de la lengua expansiva)» (Pueyo 1996: 31).

bona mostra d'aquest contrasentit: «en el contexto diglósico la lengua materna es a la vez conocida e ignorada, mientras que el castellano es lengua desconocida pero estudiada» (2014: 231).

Davant d'això, els mestres van buscar solucions per tal que els nens poguessin aprofitar d'alguna manera els continguts que impartien. Un dels recursos que va rebre més atenció va ser el d'emprar procediments bilingües, és a dir, prendre com a punt de partida la llengua coneguda pels estudiants —la materna, el català— amb la finalitat que, comparant-les, poguessin aprendre el castellà. Globalment, se sol indicar que aquest mètode, convertit en *leitmotiv* (Schmid 2014, Brumme i Schmid 2018), tenia dues finalitats: un objectiu propedèutic amb el propòsit d'ajudar en l'aprenentatge del castellà, però també servia per evitar la desaparició del català a les aules (Verrié 1981, Mut i Martí 1981, Monés 1984, Solà 1984, Pueyo 1996, Pujol 1998).

Aquesta via va ser adoptada per una part significativa del magisteri català. Van publicar-se diferents obres didàctiques que seguien aquest plantejament metodològic, com les d'Odón Fonoll (1862), Salvador Genís (1869), Ramon Torelló i Borràs (1870) Marià Brosa i Arnó (1872) o Llorenç Trauque (1875).³ També va ser motiu de debat a la cinquena sessió del *Congreso Nacional Pedagógico* que va celebrar-se el 1888 a Barcelona, que portava per títol «En las provincias del norte y del este de España, donde no es nativa la lengua castellana, ¿qué procedimientos deben emplearse para enseñarla a los niños?» i en la qual es va arribar a les següents conclusions: «7^a. La ciencia pedagógica reclama que á los niños se les instruya en la lengua que conocen» i «8^a. El mejor procedimiento para enseñar á los niños la lengua castellana, donde no es ésta la nativa, consiste en la práctica y comparación de aquélla con la suya propia» (*Actas del Congreso Nacional Pedagógico* 1889: 222). Finalment, també es va fer servir la premsa a fi de donar veu a les dificultats que exposaven els mestres i les solucions que proposaven.⁴

³ Autors respectivament de *Curso de temas para ejercitarse en la lengua castellana* (1828, reeditat l'any 1857 amb el títol *Colección de temas para ejercitarse en la lengua castellana*), de *Método practico para la enseñanza de la lengua castellana en Cataluña* (1862), d'*El auxiliar del maestro catalán* (1869), de *Método practico racional que los niños que frecuentan las escuelas de Cataluña puedan aprender sin grande esfuerzo el idioma castellano* (1870), de *Guia del instructor catalán ó método teórico-práctico de gramática castellana* (1872) i d'*El libro del estudioso catalán: método practico para aprender sin fastidio la lengua castellana* (1875).

⁴ A banda dels articles de temàtica lingüística i pedagògica de Salvador Genís, als que es farà referència a continuació, es poden destacar aportacions de diferents autors sobre la mateixa temàtica, com, a tall d'exemple: «La Gramática y el idioma castellano en Cataluña» (*El Clamor del Magisterio*, 30/1/1880) de J. Soler i Roca, «La gramática en las escuelas de Cataluña, Valencia, Baleares, Galicia y Vizcaya» (*Boletín de primera enseñanza de la provincia de Gerona*, 21/2/1881) de Pere Puig, «El catalán en las escuelas» (*El Clamor del Magisterio*, 19/5/1886) d'Ignasi Ferrer i Carrió, «Las escuelas catalanas» (*La Primera Enseñanza*, 24/12/1886) de Pere Alsina i Combas, «El lenguaje en la escuela» (*El Clamor del Magisterio*, 3/8/1887) d'Antoni Bori i Fontestà, la serie d'articles «Un

3. SALVADOR GENÍS I BECH

Salvador Genís i Bech (La Jonquera, 1841 – Pineda de Mar, 1919) va ser un mestre gironí que consagrà tota la seva trajectòria professional a l'ensenyament. No es distingí únicament per les seves tasques educatives dins les aules escolars catalanes, sinó que també se'l coneix com a autor de materials didàctics, així com d'articles que va difondre a la premsa periòdica i per haver exercit diferents càrrecs oficials vinculats a l'educació.

La formació de Genís s'encaminà a la docència, motiu pel qual va ingressar a l'Escola Normal de Girona l'any 1860, centre d'on va obtenir el títol oficial de mestre superior de primer ensenyament el 1863 (Mestras 1981: 67). Poques setmanes després va debutar a l'escola de Mieres, destí que va escollir després d'haver quedat primer en les oposicions, ja que era la que oferia el millor sou (Genís i Horta 1919: 90). Allà s'hi quedà fins l'any 1865, quan va traslladar-se a Sarrià de Ter i on va romandre durant nou anys, fins 1874.

L'experiència docent a ambdues escoles va permetre a Genís conèixer de primera mà les dificultats dels alumnes de Catalunya envers el castellà, la llengua que, segons la legislació, havia d'emprar-se a la totalitat de les classes. Precisament aquesta etapa coincideix amb l'elaboració de la seva obra didàctica que aconseguí més reconeixement i difusió: es tracta d'*El auxiliar del maestro catalán* (1869), que es basava en l'aprofitament de la llengua materna dels alumnes (en aquest cas el català) amb l'objectiu de facilitar l'ensenyament del castellà, seguint així el principi pedagògic *d'anar del que es coneix a allò que es desconeix* o, en altres paraules, de partir d'allò fàcil per tal d'arribar a allò difícil (Solà 1984, Pujol 1998, Cala 2002, Gallardo 2019 i 2021). Així mateix, aquest llibre escolar de Genís posava l'atenció en l'adquisició de coneixements lingüístics mitjançant procediments pràctics que permetessin als nens i nenes comunicar-se en castellà, tant oralment com per escrit. L'èxit d'aquesta obra és indubtable, i així ho demostren les successives edicions que se'n feren fins a 1925 i la seva aprovació oficial com a llibre de text oficial per una real ordre de l'any 1906.

A partir de l'any 1874, mai no retornà a impartir classe, sense implicar això que es distanciés del món de l'ensenyament. Al maig d'aquell any va ser nomenat secretari de la *Junta de Primera Ensenyança de Girona*, tot i que només va poder servir aquest càrrec durant uns pocs dies perquè va ser destituït a causa de «trifulgues polítiques» entre republicans i carlistes (Ferrer i Pujadas 2000: 15). No va ocupar la següent funció pública relacionada amb l'educació fins 1904, quan va començar a dirigir les escoles del districte segon de Barcelona. Durant aquests anys intermedis es dedicà principalment a fer de secretari de diferents ajuntaments (de Castelló d'Empúries, de Calella i de Sant Feliu de Guíxols), a la

pas mes» (*Lo Catalanista*, 26/8/1888-21/10/1888) de Francesc Flos i Calcat o «La lengua catalana en las escuelas» (*El Clamor del Magisterio*, 18/8/1896) de Gregori Artizà, entre una llista més extensa.

vegada que confeccionava noves edicions d'*El auxiliar del maestro catalán* i d'altres obres.⁵

Com s'exposarà al següent apartat, Genís va fer ús de la premsa per tal de vehicular les seves reivindicacions i propostes en matèria educativa. Des de 1864, un any després d'haver obtingut el títol que l'acreditava en la funció de mestre, i fins 1919, el mateix any de la seva mort, es documenten articles firmats per ell.

En definitiva, la figura de Salvador Genís posa de relleu una dedicació ferma a l'ensenyament, combinant l'experiència directa en qualitat de mestre a les aules, l'autoria de diverses obres escolars, la contribució a la premsa d'articles de temàtica lingüística i pedagògica, i les seves comeses relacionades amb l'educació en l'àmbit administratiu i directiu. A més, mai no va parar de treballar a favor de la presència de la llengua catalana a l'escola, en un primer moment com a instrument pedagògic amb l'objectiu de facilitar l'ensenyament del castellà i, més endavant, amb la funció de llengua vehicular i d'estudi per si mateixa.

4. ELS ARTICLES PEDAGÒGICS DE SALVADOR GENÍS

La producció periodística de Salvador Genís ha estat recopilada a *En defensa de l'ensenyament en català. Articles pedagògics i altres escrits* (2002), editat per Ferrer i Pujadas. En aquest llibre, els articles es troben classificats en dues seccions diferents: «Articles de pedagogia i llengua» i «Recensions, polèmiques i altres articles». Per tal de situar la present investigació, s'oferirà una caracterització general de la primera, que conté un total de 78 articles,⁶ ja que la seva temàtica es correspon amb els vincles que Genís estableix entre llengua (catalana i castellana) i ensenyament.

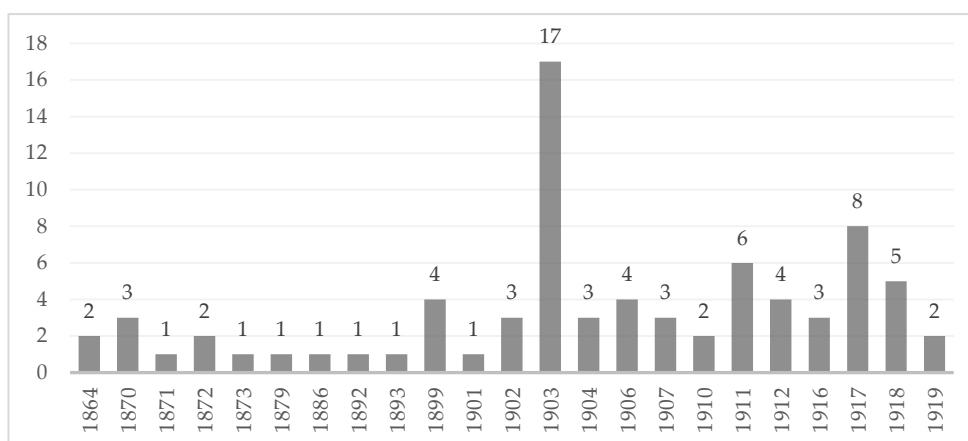
Genís va fer paleses les seves inquietuds lingüístiques i pedagògiques a un nombre ampli de revistes, que s'enumeren a continuació. S'indica entre parèntesi quants articles hi va difondre a cada publicació: *El Clamor del Magisterio* (25), *La Veu de Catalunya* (11), *Llevor* (6), *El Magisterio Gerundense* (5), *El Avisador del Magisterio* (5), *Butlletí de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana* (4), *El Monitor de Primera Enseñanza* (3), *La Unión del Magisterio* (3), *La Vanguardia* (3), *El Defensor del Magisterio* (2), *La Nació* (2), *El Magisterio Tarraconense* (2), *La Renaxensa*

⁵ Més endavant va publicar *Lectura bilingüe* (1900), *Estampa i ploma: mètode de lectura catalana en imprès y manuscrit* (1908), *Vocabulari català-castellà* (1910), *Hores escolars* (1915) i *Per molts anys! Cartes de bons dies o felicitacions que els nois i noies poden enviar als seus pares* (1917). Així doncs, el repertori d'obres publicades per Genís ascendeix a un total de sis.

⁶ El recull de Ferrer i Pujadas (2002) inclou 79 articles a aquesta secció, però un d'aquests, tot i que Genís va tramitar la seva publicació a *La Veu de Catalunya*, finalment no va ser publicat. Per aquest motiu, s'ha descartat.

(1), *La España Regional* (1), *El Programa* (1), *La Il·lustració Llevantina* (1), *Joventut* (1), *La Costa de Llevant* (1), *La Nació Catalana* (1).⁷

Tenint present l'any de primera publicació de cada un dels articles, cal destacar 1903 com el més fructífer en la trajectòria de Genís, amb un total de 17 articles. Concretament, aquesta xifra es deu a una sèrie de 9 articles a *La Veu de Catalunya* que porta per títol «Llengua y ensenyansa». Aquest nombre, no es pot comparar amb el de cap altre any de la vida de Genís, però sobresurten 1917 amb 8 articles publicats, 1911 amb 6 i 1918 amb 5, que coincideixen amb la seva etapa de jubilació, en la que mai va cessar la seva relació amb el món pedagògic. Aquest gràfic resumeix la seva producció distribuïda per anys:

TAULA 1. Distribució dels articles segons l'any de publicació

Si es té en compte la llengua en la que es troben escrits els articles, es distingeixen 21 en castellà, enfront dels 57 en català. Tanmateix, s'observa que mentre la producció en castellà es manté estable abans i després de 1900 (12 abans durant el segle XIX i 9 en les dues primeres dècades del segle XX), els articles en català es multipliquen un cop entrada la nova centúria: abans de 1900 només se'n registren 4 en aquesta llengua, que contrasten amb els 53 que veuen la llum entre 1900 i 1919. En aquest sentit, des de la segona meitat del segle XIX s'havia desenvolupat una premsa catalana que, entrat el segle XX, va créixer notablement (Solà i Marcet 1982, Figueres 1994). A més, aquest canvi de llengua va anar acompanyat d'una revifada en el posicionament explícit de Genís envers aquest idioma i sobre la seva importància com a llengua vehicular i com a llengua d'estudi al sistema escolar.

Per últim, la temàtica dels articles de matèria pedagògica de Genís cobreixen diferents aspectes, com el finançament de les escoles, l'ensenyament a sordmuts, qüestions sobre la gramàtica i ortografia tant catalana com castellana o sobre la variació lèxica del català. Sens dubte, el tema que tractà amb major

⁷ És necessari apuntar que en aquesta llista només s'han pres en consideració els articles que es van publicar per primera vegada a cada revista, atès que era freqüent que el text d'un mateix article es difongués en d'altres publicacions amb pocs dies de diferència.

freqüència va ser el de l'ensenyament del castellà a Catalunya i la seva relació amb la llengua catalana, com per exemple les dificultats que presentava l'ús d'una llengua desconeguda pels estudiants, el castellà, com a vehicular en totes les assignatures, els procediments bilingües pels quals advocava per facilitar l'aprenentatge del castellà, o la preeminència d'aprendre a comunicar-se en aquesta llengua abans d'entrar en la memorització de regles i nocions gramaticals. Totes aquestes van ser qüestions rellevants i representatives del panorama escolar català del segle XIX (Verrié 1981, Solà 1984).

5. LA VISIÓ DE SALVADOR GENÍS SOBRE L'ENSENYAMENT DEL CASTELLÀ I DEL CATALÀ A LA PREMSA

La llengua que havia d'emprar-se a les escoles de Catalunya va ser una qüestió a la qual Salvador Genís va dedicar tres sèries d'articles: «Llengua y ensenyansa», dividida en nou entregues a *La Veu de Catalunya* entre el 2 de gener i el 14 de maig de 1903,⁸ «La llengua docent a les escoles de Catalunya», composta per cinc articles que van publicar-se a *El Avisador del Magisterio* entre el 25 de gener i el 2 d'agost de 1917, i «El plet lingüístic a les nostres escoles», presentat en tres parts a *El Magisterio Gerundense* entre el 30 d'octubre i el 27 de novembre de 1918. Per bé que Genís ja havia reflexionat sobre aquesta matèria en anys anteriors, aquests articles escrits ja al segle XX posen de manifest, per una banda, el seu ampli bagatge docent —quan ja portava 40 (l'any 1903) i 54 anys (l'any 1917) respectivament al món de l'ensenyament, encara que no sempre a les aules— i, per altra, una transició en la seva postura envers el català. En aquest sentit, va començar a fer al·lusions explícites a l'exigència que el català fos considerat tant llengua de comunicació com d'estudi per si mateixa a l'escola. Com apunta García Folgado, aquesta transició es va produir en diversos mestres entre les darreries del segle XIX i les primeries del XX:

al final del siglo, y significativamente a partir de los inicios de la centuria siguiente, se produce un duro debate entre los que consideran que la enseñanza ha de ser en la lengua materna del alumno por cuestiones no solo didácticas, sino también político-regionalistas, evidentemente, frente a los que consideran ha de enseñarse únicamente en la lengua nacional. (García Folgado 2020: 76)

Els articles seleccionats evidencien el contrast que es produïa entre la legalitat, la teoria pedagògica i la realitat educativa. Pel que fa a la legislació, Genís situa l'inici de la «legislació malfiada i centralitzadora» (*El Avisador del Magisterio*, 25/1/1917: 25) al pla Calomarde de 1825 i amb més força des de la llei Moyano de 1857, que estableixen el castellà com la llengua en la que s'havia de dur a terme l'ensenyança. Com es recorda, no eren únicament les quatre províncies

⁸ És possible que Genís decidís publicar aquests articles arran del real decret del 21 de novembre de 1902, impulsat pel Conde de Romanones, en el que es va instar a l'ensenyament de la doctrina cristiana es fes en castellà.

catalanes les que en van viure els efectes, sinó que a aquestes se'n sumaven dotze més que tenien una llengua materna diferent al castellà: «1 a las islas Balears; 3 a València; 4 a Galícia; 1 a Astúrias y 3 a la región vasca. (Sabut és que'l poble asturià parla'l *bable*)» (*La Veu de Catalunya*, 2/1/1903: 2). Per tant, aquesta situació lingüística s'estenia a les escoles d'un total de setze províncies.

Aquest panorama legal es contraposava als postulats pedagògics que recomanaven que es partís d'allò conegut i familiar per l'estudiant, en la línia de Pestalozzi⁹ —amb el seu mètode inductiu— i de Quintilià, a qui Genís fa al·lusió (*La Veu de Catalunya*, 18/1/1903: 1-2). També s'esmenten com a model les escoles d'Àustria, Suïssa i Bèlgica, territoris on convivia diferents llengües i on cadascú s'escolaritzava en la seva. Amb la finalitat de demostrar les dificultats que suposava fer servir una llengua que gairebé no s'entenia, el mestre gironí plantejà un exemple invers sobre el que passaria si a les escoles de la resta de l'estat s'utilitzés el català, on lògicament no hi era comprès:

¿quins miracles d'elocució farien, ni en sigles, els fills de Castella, si, capgirats els termes del problema, se'ls imposés l'idioma català per a les tasques de l'ensenyament i les demés necessitats socials? (*El Avisador del Magisterio*, 5/8/1917: 177)

En diferents moments Genís fa palesa la realitat educativa a Catalunya, en la que la utilització del castellà no era efectiva malgrat la legislació vigent, atès que les habilitats actives —parlar i escriure— i passives —escoltar i llegir— del castellà per part dels alumnes eren insuficients per seguir la resta de les classes en aquesta llengua. En aquest punt és prou reveladora la diglòssia que hi ha sota la caracterització dels usos lingüístics que s'atribueixen al català i al castellà: «A Catalunya la llengua castellana és desconeguda del poble; aquí sols la parla l'element oficial foraster; pera acabar, és estrangera entre nosaltres» (*La Veu de Catalunya*, 2/1/1903: 2), «may els noys y noyas dels nostres estudis han parlat ni parlaran ab gust, ni de bon gran el castellà» (*La Veu de Catalunya*, 7/2/1903: 1), «aquí parlem poch y per pura necessitat, per cortesia o per obligació legal; motius tots que significant imposició, y, per lo tant, molèstia» (*La Veu de Catalunya*, 7/2/1903: 1). A més, es descriu amb claredat quin paper tenen ambdues llengües dins el recinte escolar:

Fora dels obligats exercicis de la seva classe, lliure de la seva imposició reglamentaria y de l'autoritat del mestre, en sos ocis, en sas entremaliaduras, en sos xiu-xius, en sas expansions revoltoses (que de tot hi ha en aquell petit mon anomenat escola), sentireu constantment en sos llavis la llengua materna, y seria propòsit tan nesci com inútil lo de prohibir-los-hi. (*La Veu de Catalunya*, 7/2/1903: 1)

Així doncs, s'establia que els infants rebien les classes de totes les assignatures en un idioma, el castellà, que amb prou feines entenien i en la que ni s'hi sabien comunicar. Per tant, això alentia i repercutia negativament en el

⁹ Com precisa García Folgado (2020: 69, n. 1), la influència d'aquest pedagog a les escoles normals de l'estat, on es formaven els futurs mestres, va ser destacada (*cfr.* Rabazas 2001).

procés d'escolarització, tant en la matèria de gramàtica castellana com en les altres que completaven el pla d'estudis, alhora que implicava un «endarreriment cultural» (*El Avisador del Magisterio*, 1/3/1917: 67), en paraules de Genís:

Es, doncs, absurdo el precepte governatiu que obliga als mestres y a las mestras de Catalunya a educar y instruir a llurs deixebles valgüent-se d'una llengua que aquestos no entenen fins anys després d'assistir a las classes, y que no la pàrlan, ni passablement, quan ja arriuan a la edat de deixar-los pera emprendre la segona ensenyansa o dedicar-se a las ocupacions que han de proporcionar'ls-hi la subsistencia en mitg de la penosa lluita per la vida. (*La Veu de Catalunya*, 18/1/1903: 1)

A més, s'evidencia el desengany que suposava el fet que els escolars llegissin i recitessin en castellà, ja que aquestes accions no implicaven la seva comprensió. Això només verificava que sabien llegir i memoritzar, i no que poguessin fer servir per si mateixos i comunicar-se en aquesta llengua:¹⁰

Avesats a veure y sentir que els nostres fills y fillas llegeixen y recitan regularment en castellà, ja hem convingut tàcitament en que han d'entendre *perquè sí*, lo que veuen escrit o ix de sos llavis. No hi pensem en que aquells sons y aquelles modulacions fòniques no responen a idees concebudes per qui·ls produeix, ni tenen interpretació en son cervell. Nos oblidem de que aquella lectura o recitació són gairebé sempre *maquinals*; de que sols prenen part en dites operacions la vista, l'orgue vocal y l'oïdo; gens ni mica la intel·ligència. (*La Veu de Catalunya*, 7/3/1903: 4)

Davant d'aquesta circumstància, Genís rememora com van afrontar els mestres durant la segona meitat del segle XIX l'ensenyament del castellà. Si bé havien d'acatar la llei, ho van fer a mitges: van plantejar l'ensenyament del castellà com si es tractés d'una llengua estrangera, i van proposar-se «ensenyar en castellà y ensenyar el castellà per medi del català» (*La Veu de Catalunya*, 18/1/1903: 1). Aquesta formulació, que va materialitzar-se en un procediment bilingüe i comparatiu, tenia dos objectius:

La llengua castellana entraria y dominaria (era forsós) en las escolas, aussiliada de la catalana, qual coneixement per part dels alumnes els hi facilitaria·l de la oficial, mitjansant repetits y ben combinats exercicis comparatius sobre lexicografia o termenologia y la estructura de totas dues. Això seria també profitós a la nostra parla, perquè sortiria del groller y rutinari ús vulgar, per a adquirir poliment tècnich; puig dintre del medi escullit, la doctrina gramatical que s'apliqués a la ensenyansa del castellà, devia necessàriament aplicar-se també al català, no fos més que de passada y per referencia. (*La Veu de Catalunya*, 18/1/1903: 2)

Per tant, no sols es va concebre el català com un instrument propedèutic, sinó que també va considerar-se com a objecte d'estudi per si mateix i per ajudar

¹⁰ Quant al temps que els infants necessitaven per tal de ser capaços de comprendre mínimament el castellà, Genís indica que, pel cap baix, s'exigien dos anys: «Tot deixeble de primera ensenyança de Catalunya necessita, al menys un parell d'anys per arribar a entendre quelcom, molt poc, de l'idioma oficial, que només sent *a estones*, durant el curt temps que passa cada dia a l'escola» (*El Avisador del Magisterio*, 1/3/1917: 66-67).

a la seva codificació. Com relata Genís, alguns mestres van plasmar aquests procediments en diferents obres escolars i per aquest motiu cita a Lluís Bordas, a Odón Fonoll, a Ramon Torelló, a Marià Brosa, a Llorenç Trauque, entre d'altres, com a representants favorables a aquest corrent metodològic. Conforme a Solà (1984: 178), pot parlar-se d'«una consciència d'escola» en la que els pedagogs havien fet «un esforç convergent per racionalitzar la pedagogia de l'ensenyança del castellà». A més, el següent encomi sobre el sorgiment d'aquests llibres és prou revelador de la finalitat relacionada amb l'ensenyament del català: «a fi de neutralitzar en lo possible en nostras escolas, els nocius i deplorables efectes de la *castellanisació* de la ensenyansa» (*La Veu de Catalunya*, 18/1/1903: 2).

Ara bé, Genís exposa quins continguts havia d'abraçar aquest procediment per aprendre el castellà: «Pera parlar, aixís en català com en castellà, han de menester, el noy o la noya, *paraulas y formes de llenguatge*, apresas en una pràctica contínua» (*La Veu de Catalunya*, 11/2/1903: 1). Així, fa palès que la retenció de nocions teòriques gramaticals —la *gramàtica*— no era suficient, ja que abans calia que els alumnes adquirissin els elements lingüístics que els habilitessin per comunicar-se mínimament en aquesta llengua —el *llenguatge*. Segons dilucida García Folgado (2020: 78), tot i que aquesta dicotomia era cabdal en el mètode intuïtiu i va generalitzar-se a l'estat al segle XIX, als territoris on es tenia una llengua materna diferent a la nacional va adquirir una altra dimensió, ja els estudiants no estaven familiaritzats ni amb el *llenguatge* ni amb la *gramàtica* del castellà. A aquest plantejament, Genís va afegir la següent reflexió:

La gramàtica ensenya, segons diu sa mateixa definició, de parlar *correctament* una llengua determinada; més, els mestres de Catalunya han de menester, en primer lloch, que ls noys y noyas *entenguin* el castellà [...], y això no ho ensenya la gramàtica ni cap altre llibre. (*La Veu de Catalunya*, 11/2/1903: 1)

En conseqüència, Genís recalca dues vegades la inutilitat de l'*Epítome de la gramàtica de la llengua castellana* de la Reial Acadèmia Espanyola, declarada oficial per a la instrucció gramatical a les primeres lletres a l'article 88 de la llei Moyano, en el context català —i allà on no es tenia el castellà com a llengua materna—, i recomana les obres que els mestres havien confeccionat seguint les premisses bilingües, ja que aquestes oferien als estudiants una base lingüística en castellà que podria auxiliar, més endavant, l'adquisició de nocions gramaticals i així millorar la expressió oral i escrita en aquesta llengua.

Tanmateix, Genís fa referència al fet que era adient que l'ensenyament de la lectura es basés també en aquest principi bilingüe, perquè si s'aprenia a llegir en castellà, la llengua que no s'entenia, no era possible unir signe i idea, vincle indispensable per a la comprensió del que es llegeix: «poquíssims són els alumnes catalans que entenen lo que llegeixen en els llibres usats a les nostres escoles» (*El Avisador del Magisterio*, 22/3/1917: 90).

Quant a la recepció d'aquestes pràctiques bilingües i de les obres que les apliquen, Genís fa referència al paper que van tenir els inspectors, que generalment ho van acceptar, tret d'algunes excepcions:

llevat d'algun inspector *celoso* que en sas visitas apretava lo que podia ab els mestres y juntas locals d'instrucció pera que a las escuelas se parlés sols en castellà, no-s molestà gaire al magisteri en aquest punt. Per sort tinguérem a Catalunya alguns inspectors fills del país que, fos per natural amor a son idioma matern —la sanch may se torna aigua—, fos per convenciment pedagògich, o pels dos motius junts, admeteren de bon grat las pràcticas bilingües a las classes, com a medi conciliatori y eficàs al mateix temps. (*La Veu de Catalunya*, 26/1/1903: 2)

Anàlogament, argumenta que era primordial que a les Escoles Normals s'alliçonés als futurs mestres en aquest sistema bilingüe,¹¹ tot i que la dependència de l'estat dels funcionaris que hi treballaven dificultava que ho poguessin manifestar —hi ha excepcions, com Odón Fonoll, director de l'Escola Normal de Barcelona entre 1849 i 1875, qui va procurar transmetre la importància d'incloure el català a les escoles (Verrié 1981: 70, Monés 1984: 86)—:

Pocs professors de Pedagogia ni de Llengua castellana de les Normals de Catalunya han dit, en ses lliçons als aspirants de Magisteri, veritats pedagògiques com les següents, malgrat que tots tenen perfecte convenciment de la certesa innegable d'elles. «La ciència pedagògica reclama que an els infants se'ls instrueixi en la llengua que coneixen». «El millor procediment per a ensenyar als infants la llengua castellana, aon no és aqueixa nadiua; consisteix en la pràctica i comparació d'aquella amb la llur pròpia». (*El Avisador del Magisterio*, 25/1/1917: 25)

Les dues cites que es reproduïxen pertanyen a dues conclusions¹² (la 7.ª i la 8.ª) del *Congreso Nacional Pedagógico* que es va celebrar a Barcelona a l'agost de 1888 i que van suposar una validació del mètode que havia emprat una part del magisteri català en les dècades anteriors (Solà 1984, González 1988). Val a dir, però, que Genís a l'any 1903 es mostra crític envers a la no aplicació de la primera —l'ensenyament en català— i recrimina que les solucions bilingües només atenuaven la castellanització: «la segona de ditas conclusions no és més que un lloable pal·liatiu contra'l mal gravíssim que deriva de no poder aplicar la primera» (*La Veu de Catalunya*, 18/1/1903: 2).

De fet, a les tres sèries d'articles s'introdueixen diverses observacions que apunten a l'anhel que el català tingués una entitat pròpia a l'escola —tant com a llengua vehicular d'ensenyament com a llengua d'estudi— i que la seva

¹¹ A l'any 1918 es mostra encara més radical: «Dits professors no poden defensar ni tractar de fer prevalèixer en llur càtedra el criteri apassionat i fals dels nostres governants uniformistes. Tenen estreta obligació d'acatar i servir els canons seculars i universalment acreditats de la ciència docent, de seguir els procediments reconeguts per tothom com els millors en la matèria, primer que retre vassallatge a les hostilitats i mires apassionades dels homes que dirigeixen a Espanya les coses delicades de la ensenyança» (*El Magisterio Gerundense*, 27/11/1918: 6).

¹² Genís encapçala el pròleg d'*El auxiliar del maestro catalán* amb aquestes dues conclusions a partir de l'edició de 1892.

presència no estigués determinada pel castellà: «perquè just i lo eficient fóra aplicar-la sense atenuants ni giragonses; çó és, ensenyar als alumnes parlant-los en la llengua que coneixen [...] la d'ells, en un mot» (*El Avisador del Magisterio*, 25/1/1917: 26). Així és que Genís defensa la presència de la llengua nadiua dels alumnes de Catalunya referint-se al «bon sentit», a la «pedagogia» i al «patriotisme» (*La Veu de Catalunya*, 11/2/1903: 1). És més, en aquest mateix article arriba a considerar d'«indigne de bons catalans» el fet que els mestres no creguessin menester «infundir ens llurs ànimes [dels alumnes] el sagrat amor a llur terra per l'ús y el perfeccionament de son llenguatge» (*La Veu de Catalunya*, 11/2/1903: 1). Un bon exemple de la consideració cap al català són les expressions que la designen com a «parla pròpia», «llengua natural», «instrument familiar» (*La Veu de Catalunya*, 11/2/1903: 1), «nostre llenguatge» (*La Veu de Catalunya*, 2/4/1903: 2) i «nostra parla nadiua» (*El Avisador del Magisterio*, 25/1/1917: 25), que es contraposen, quan es fa referència al castellà, a: «llengua que [...] no entenen» (*La Veu de Catalunya*, 18/1/1903: 1), «llengua forastera» (*La Veu de Catalunya*, 18/1/1903: 2), «dixós idioma oficial» (*La Veu de Catalunya*, 2/4/1903: 2), «la parla de Cervantes» (*La Veu de Catalunya*, 2/4/1903: 2) o «la de Castella» (*La Veu de Catalunya*, 11/2/1903: 1).

Aquesta explicitació del reclam del català com a llengua d'escolarització va ser viable pel context històric, polític i ideològic a la Catalunya de principis del segle XX, marcat per l'efervescència del catalanisme. Sobre això, Monés puntualitza:

En realitat, no es tracta ben bé d'estadis diferents, sinó de distintes formulacions polítiques. Per comprendre-ho, cal no oblidar que la radicalització dels plantejaments va d'acord amb el grau de conscienciació envers la qüestió nacional, determinat per una sèrie de factors, entre els quals, la major o menor llibertat política i la correlació de forces representen un paper essencial. (Monés 1981: 79)

Altrament, Genís raona que gràcies al català l'aprenentatge es desenvoluparia amb una major rapidesa pel fet de comprendre les explicacions proporcionades pels mestres:

Si-ls mestres y las mestras de Catalunya poguessin ensenyar en català, com fóra lògich y natural, la lectura, la escriptura, la gramàtica, la aritmètica, la història, la geografia, etc., etc., els nostres fills y fillas aprofitarien las seves explicacions y las dels llibres (que serían també catalans) desde el primer dia que van a estudi, y ab molt menos temps d'assistència adquirirían molts més coneixements que avuy en todas las matèries, perquè *entendrían sempre* tot lo que-ls mestres els hi dirían y tot lo que llegirían en els llibres. (*La Veu de Catalunya*, 2/4/1903: 2)

Malgrat aquest planteig, la qüestió de la llengua només era un dels molts problemes que presentava l'escola, que encara havia de ser objecte d'una renovació metodològica en profunditat. Verrié ho sintetitza així: «la reivindicació de la llengua a l'escola no és més que un principi. També en català es pot practicar una mala pedagogia i no és pas això el que es vol» (1981: 94).

En últim lloc, hom pot qüestionar-se si Genís volia que el castellà no fos present al sistema educatiu de Catalunya. Ans el contrari, la seva proposta situava l'estudi de la llengua nacional fora del primer període escolar, és a dir, a partir la segona ensenyança:

Mes, passat el primer període d'assistència escolar ¿és convenient a les nostres classes l'ús exclusiu del català? És clar que no. Afirmar-ho, fóra tant com dir que els nostres alumnes no han d'aprendre la parla de Cervantes. Al contrari, deuen aprendre-la amb la major perfecció possible. Cal pensar que es la oficial d'Espanya, i que ells han de compartir demà la vida social d'aquesta nació, la qual té, además, història i literatura glorioses, inseparables d'aqueixa noble i formosa llengua. I convé, així mateix, no oblidar que constitueix element de superior cultura en el individu, el coneixement de més d'un idioma. (*El Magisterio Gerundense*, 6/11/1918: 9)

6. CONCLUSIONS

El mestre Salvador Genís i Bech va recórrer a la premsa com a mitjà per expressar les seves reivindicacions i propostes en matèria educativa, les quals van ajudar a crear consciència social d'una problemàtica que repercutia en l'escolarització de l'alumnat català —així com del valencià, del mallorquí, del basc, del gallec i de l'asturià. Entre la seva producció periodística, són d'especial rellevància els articles que tracten el paper del castellà a les aules de les escoles de Catalunya i a d'altres regions de l'Estat on aquesta no era la llengua materna, temàtica que va prendre embranzida als diaris i a les revistes en les darreres dècades del segle XIX i les primeries del segle XX.

En les tres sèries d'articles que s'han estudiat en el present treball, «Llengua y ensenyansa» (*La Veu de Catalunya*, 1903), «La llengua docent a les escoles de Catalunya» (*El Avisador del Magisterio*, 1917) i «El plet lingüístic a les nostres escoles» (*El Magisterio Gerundense*, 1918), es desenvolupen qüestions sobre les que Genís ja havia reflexionat amb anterioritat, com les implicacions que tenia la legislació lingüística estatal en l'àmbit escolar de Catalunya, el nivell del català i del castellà que tenien els estudiants, el mètode bilingüe i contrastiu entre ambdues llengües per facilitar l'aprenentatge de l'oficial, la pertinença de les obres que diferents autors van publicar seguint aquest procediment o la distinció entre *comprendre* i *produir* i entre *llenguatge* i *gramàtica*.

Per altra banda, també s'adverteix una evolució en el plantejament respecte al paper que havia d'ocupar el català a les escoles. Així, en els articles analitzats de 1903, 1917 i 1918, no sols s'exposa una crítica més severa en contra del centralisme i de la uniformització lingüística, sinó que també s'explicita la necessitat que el català fos present a l'escola ja fos com a llengua vehicular ja fos com a llengua d'estudi i que deixés de dependre del castellà. Aquesta transició va ser possible arrel de la puixança de moviment catalanista, que va afavorir que Genís, a banda dels plantejaments pedagògics, al·ludís a motius polítics i

d'identitat per raonar i justificar la utilització del català en el sistema escolar de Catalunya.

BIBLIOGRAFIA

- AA.VV. (1889), *Actas del Congreso Nacional Pedagógico iniciado por la Asociación de Maestros Públicos de la provincia de Barcelona celebrado en dicha ciudad desde el día 5 al 12 inclusive del mes de agosto de 1888*, Barcelona, Tipografía de la Casa Provincial de Caridad.
- ANGUERA NOLLA, P. (1997), *El català al segle XIX: de llengua del poble a llengua nacional*, Barcelona, Empúries.
- BERNAT I BALTRONS, F. (2018), «Com i quan vam deixar de ser monolingües els catalanoparlants?», dins *El català, llengua mitjana d'Europa: multilingüisme, globalització i sostenibilitat lingüística*, Bastardas, A. et al. (coords.), Barcelona, Octaedro, 81-90.
- BRUMME, J. i SCHMID, B. (2018), «Gramáticas castellanas impresas en Cataluña entre 1820 y 1875: una aproximación a través de sus paratextos», *Boletín Hispánico Helvético*, 32, 163-194.
- CALA CARVAJAL, R. (2002), «Materiales pedagógicos para la enseñanza de la lengua castellana en Cataluña (ss. XVIII-XIX)», dins *Estudios de Historiografía Lingüística. Actas del III Congreso Internacional de la SEHL*, Esparza, M. A. et al. (eds.), Hamburg, Helmut Buske, vol. 2, 35-44.
- CANALES ALIENDE, J. M. i ROMERO TARÍN, A. (2018), *Un estudio retrospectivo de la ley de Instrucción Pública de 1857: la ley Moyano*, Alacant, Publicacions Universitat d'Alacant.
- CHECA GODOY, A. (2002), *Historia de la prensa pedagógica en España*, Sevilla, Servicio de publicaciones de la Universidad de Sevilla.
- DELGADO CRIADO, B. (1994), «Introducción», dins *Historia de la Educación en España y América. La Educación en la España Contemporánea (1789-1975)*, Delgado, B. (coord.), Madrid, Morata-Fundación Santa María, vol. 3, 13-27.
- EZPELETA AGUILAR, F. (2015-2016), «La prensa pedagógica del XIX como fuente para historiar la didáctica de la lengua», *Ianua. Revista Philologica Romanica*, 15-16, 159-171.
- EZPELETA AGUILAR, F. (2018), *Leer y escribir en la escuela del XIX. Prensa pedagógica y Didáctica de la lengua*, Madrid, Biblioteca Nueva.
- FERRER I COSTA, J. i PUJADAS I MARQUÈS, J. (eds.) (2000), *Salvador Genís i Bech. En defensa de l'ensenyament en català. Articles pedagògics i altres escrits*, Barcelona, Fundació Pere Coromines.
- FIGUERES I ARTIGUES, J. M. (1994), «La premsa diària en llengua catalana a finals del segle XIX», *Gazeta*, 1, 33-51.
- GALLARDO RICHARDS, E. (2019), «Un hito en la enseñanza del castellano en la Cataluña decimonónica: *El auxiliar del maestro catalán* (1869-1925) de Salvador Genís i Bech», *Revista argentina de historiografía lingüística*, 11(2), 103-126.
- GALLARDO RICHARDS, E. (2021), «Una aproximación al "Vocabulario Catalán-Castellano" de *El auxiliar del maestro catalán* de Salvador Genís i Bech», dins *Del pergamino a la cinta de ocho milímetros: Estudios de Historiografía e Historia de la Lengua*

- Española*, Fernández, M. et al. (eds.), Huelva, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Huelva, 156-166.
- GARCÍA FOLGADO, M.ª J. (2011), «La gramática española de 1770 a 1800», dins *El castellano y su codificación gramatical. Volumen III: De 1700 a 1835*, Gómez, J. (dir.), Burgos, Instituto Castellano y Leonés de la Lengua, 261-284.
- GARCÍA FOLGADO, M.ª J. (2013), *Los inicios de la gramática escolar en España (1768-1813)*, Munic, Peniope.
- GARCÍA FOLGADO, M.ª J. (2020), «Creencias y actitudes sobre la lengua de enseñanza en la España del siglo XIX», dins *Creencias y actitudes ante la lengua en España y América (siglos XVIII y XIX)*, Rivas, M. i Gaviño, V. (eds.), Madrid-Frankfurt am Main, Iberoamericana-Vervuert, 67-84.
- GARCÍA FOLGADO, M.ª J. (2021), «Lengua y gramática en *El Magisterio español (1871-1880)*», *Boletín de filología de la Universidad de Chile*, 56(1), 17-49.
- GENÍS I BECH, S. (1869), *El auxiliar del maestro catalan, ó sean, diferencias de sintáxis entre las lenguas catalana y castellana, con ejercicios de traducción sobre las mismas, así como nombres, verbos, frases adverbiales, interjecciones y modismos, seguidos de un vocabulario catalan-castellano, obra de suma utilidad para las escuelas de Cataluña*, Girona, Establecimiento Tipográfico de Paciano Torres.
- GENÍS I BECH, S. (2/1/1903), «Llengua y ensenyansa», *La Veu de Catalunya*, 1418, 2.
- GENÍS I BECH, S. (18/1/1903), «Llengua y ensenyansa (II)», *La Veu de Catalunya*, 1434, 1-2.
- GENÍS I BECH, S. (26/1/1903), «Llengua y ensenyansa (III)», *La Veu de Catalunya*, 1442, 2.
- GENÍS I BECH, S. (7/2/1903), «Llengua y ensenyansa (V)», *La Veu de Catalunya*, 1454, 1.
- GENÍS I BECH, S. (11/2/1903), «Llengua y ensenyansa (VI)», *La Veu de Catalunya*, 1458, 1.
- GENÍS I BECH, S. (7/3/1903), «Llengua y ensenyansa (VII)», *La Veu de Catalunya*, 1482, 4.
- GENÍS I BECH, S. (2/4/1903), «Llengua y ensenyansa (VIII)», *La Veu de Catalunya*, 1508, 2.
- GENÍS I BECH, S. (25/1/1917), «La llengua docent a les escoles de Catalunya (I)», *El Avisador del Magisterio*, 924, 25-26.
- GENÍS I BECH, S. (1/3/1917), «La llengua docent a les escoles de Catalunya (II)», *El Avisador del Magisterio*, 929, 66-68.
- GENÍS I BECH, S. (22/3/1917), «La llengua docent a les escoles de Catalunya (III)», *El Avisador del Magisterio*, 932, 89-90.
- GENÍS I BECH, S. (5/8/1917), «La llengua docent a les escoles de Catalunya (IV)», *El Avisador del Magisterio*, 947, 177-178.
- GENÍS I BECH, S. (6/11/1918), «El plet lingüístic a les nostres escoles (II)», *El Magisterio Gerundense*, 505, 8-11.
- GENÍS I BECH, S. (27/11/1918), «El plet lingüístic a les nostres escoles (III)», *El Magisterio Gerundense*, 508, 5-8.
- GENÍS I HORTA, E. (1919), «Salvador Genís: dades biogràfiques», *Butlletí de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana*, 4, 89-93.
- GONZÁLEZ AGÀPITO, J. (1988), «El Congrés Pedagògic: La reivindicació de la llengua en el marc de l'exposició», dins *Fundació Jaume I, L'exposició del 88 i el nacionalisme català*, Barcelona, Fundació Jaume I, 100-106.
- HERNÁNDEZ DÍAZ, J. M. (2013), «Prensa pedagógica y patrimonio histórico educativo en España. Conceptualización y géneros textuales», dins *Prensa pedagógica y patrimonio histórico educativo: contribuciones desde la Europa mediterránea*, Hernández, J. M. (ed.), Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca, 15-32.

- MARFANY GARCIA, J. LI. (2001), *La llengua maltractada: el castellà i el català a Catalunya del segle XVI al segle XIX*, Barcelona, Empúries.
- MARTÍNEZ MARÍN, J. (1999), «La gramática escolar del español durante los siglos XVIII y XIX», dins *Actas del I Congreso Internacional de Historiografía Lingüística Española*, Fernández, M. et al. (eds.), Madrid, Arco-Libros, 493-502.
- MESTRASI MARTÍ, LI. (1981), *L'aportació gironina al desenvolupament de la pedagogia catalana*, Girona, Diputació de Girona.
- MONÉS I PUJOL-BUSQUETS, J. (1981), «L'ensenyament i la qüestió nacional als Països Catalans», dins *II Encontre de Ciències Humanes i Socials dels Països Catalans*, Palma de Mallorca, Universitat de Palma de Mallorca-Facultat de Filosofia i Lletres, 77-81.
- MONÉS I PUJOL-BUSQUETS, J. (1984), *La llengua a l'escola (1714-1939)*, Barcelona, Barcanova.
- MUT I CARBASA, R. i MARTÍ I ARMENGOL, T. (1981), *La resistència escolar catalana en llibres: 1716-1939*, Barcelona, Edicions 62.
- PUEYO I PARÍS, M. (1996), *Tres escoles per als catalans; minorització lingüística i implantació escolar a Itàlia, França i Espanya*, Lleida, Pagès Editors.
- PUJOL I FABRELLES, D. (1998), *Els orígens de l'escola catalana*, Barcelona, Edicions CEAC.
- RABAZAS ROMERO, T. (2001), *Los manuales de pedagogía y la formación del profesorado en las escuelas normales de España (1839-1901)*, Madrid, UNED.
- RAFANELL VALL-LLOSERA, A. (1999), *La llengua silenciada. Una història del català, del Cinccents al Vuitcents*, Barcelona, Empúries.
- REAL ACADEMIA ESPAÑOLA (1857), *Epítome de la gramática de la lengua castellana dispuesto por la Real Academia Española para la primera enseñanza elemental*, Madrid, Imprenta Nacional.
- REAL APOLO, C. (2012), «La configuración del sistema educativo español en el siglo XIX: legislación educativa y pensamiento político», *Campo Abierto*, 31(1), 69-94.
- SCHMID, B. (2014), «Presencia y percepción del castellano en tratados de gramática y ortografía catalanas decimonónicas», *Boletín Hispánico Helvético*, 23, 227-245.
- SOLÀ CORTASSA, J. (1984), «L'ensenyament del castellà a Catalunya al segle XIX», dins *Llengua i educació en una perspectiva històrica. Actes de les 5enes. Jornades d'història de l'educació als Països Catalans*, Monés, J. i Solà, P. (eds.), Vic, Eumo, 175-192.
- SOLÀ CORTASSA, J. i MARCET I SALOM, P. (1982), *Història de les idees lingüístiques als Països Catalans durant el segle XIX*, Sabadell, Caixa d'Estalvis de Sabadell.
- VERRIÉ FAGET, J. (1981), *Continuïtat pedagògica catalana durant els segles XVIII i XIX*, Barcelona, Grup Promotor de l'Ensenyament i Difusió en Català.